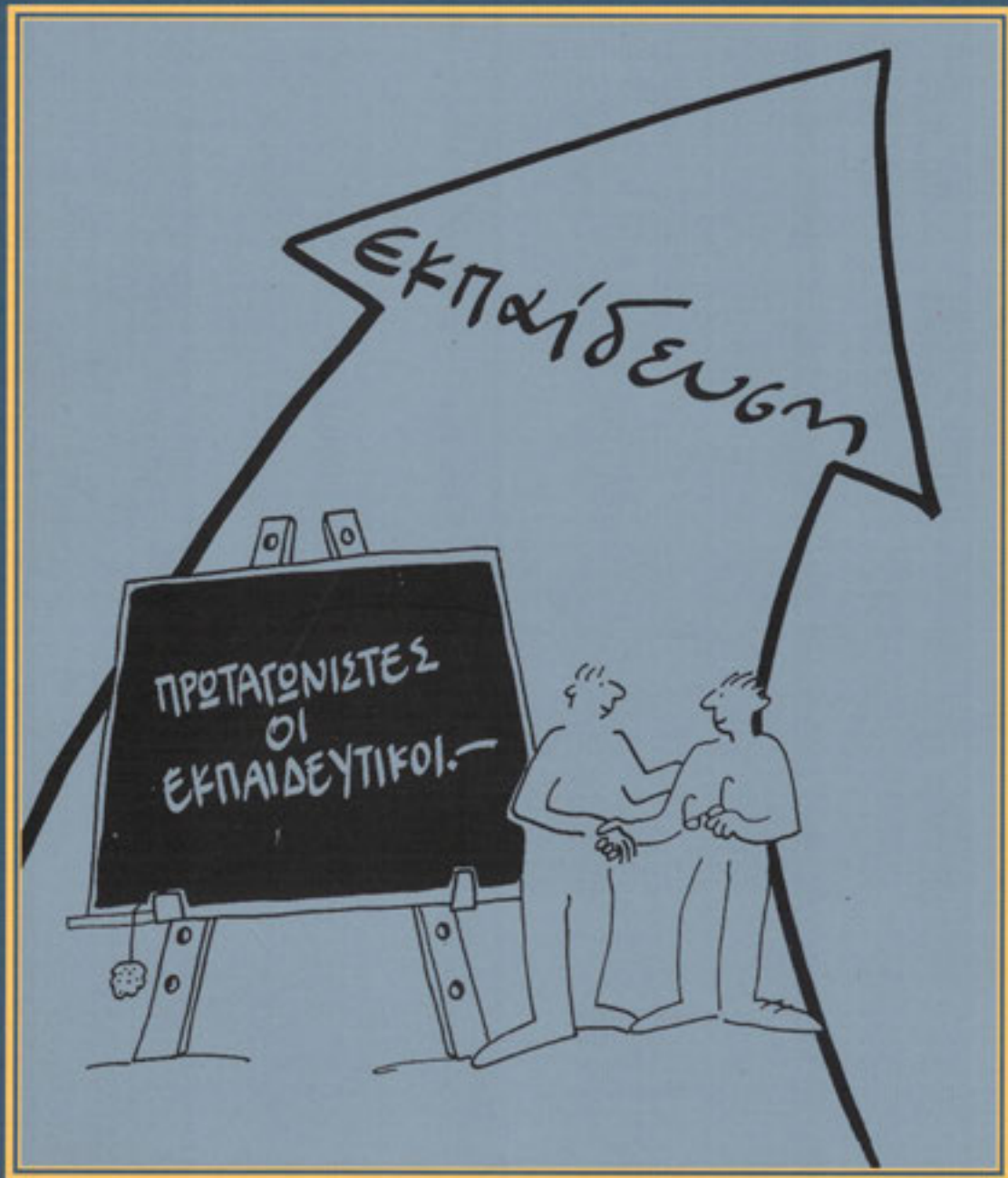

Γιώργος Μπαγάκης
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ο ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΣ ΩΣ ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

ΕΛΕΝΗ ΣΠΑΘΑΡΗ-ΜΠΕΓΛΙΤΗ
Πανεπιστήμιο Αθηνών

«Ερευνητής-ιστορικός» ή καθηγητής της Ιστορίας;

Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στη σύνδεση της διδασκαλίας της Ιστορίας με την ιστορική έρευνα ως εφαλτήριο για την ανάπτυξη και την αξιολόγηση της ιστορικής σκέψης των μαθητών - Η περίπτωση της τοπικής Ιστορίας

Ο ιστορικός, ο οποίος διορίζεται στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση ως «φιλόλογος», βρίσκεται μπροστά σε ένα σταυροδρόμι: δάσκαλος ή ερευνητής; Η πράξη έχει αποδείξει ότι, με ελάχιστες εξαιρέσεις οι οποίες αφορούν κυρίως επιστήμονες που συνέχισαν τις σπουδές τους σε μεταπτυχιακό επίπεδο, ο εκπαιδευτικός δεν είναι σε θέση να διατηρήσει την επιστημονική ιδιότητά του ούτε και να συνεχίσει την ερευνητική δραστηριότητά του στο πλαίσιο των απαιτήσεων του σχολείου, οι οποίες αφορούν κατά κανόνα σε μια απλή διεκπεραίωση της ύλης, όπως αυτή ορίζεται διά του αναλυτικού προγράμματος. Συνεπώς, αποκομμένος από την ιστορική έρευνα, καλείται στη διδακτική πορεία του να καλύψει το αναλυτικό πρόγραμμα, όπως αυτό διαμορφώνεται ερήμην του, μέσω του ενός και μοναδικού σχολικού βιβλίου. Το αποτέλεσμα είναι ο εκπαιδευτικός, από την αποφοίτησή του από την πανεπιστημιακή σχολή και εξής, να παραμένει στο επιστημονικό και ερευνητικό περιθώριο.

Από το σχολικό έτος 2001-2002 εισάγεται το μάθημα της τοπικής Ιστορίας στη Γ' τάξη των γυμνασίων. Η σωστή «διδασκαλία» του μαθήματος αυτού θα δώσει την ευκαιρία στους φιλόλογους να ανατρέψουν την πρακτική της μέχρι σήμερα διδασκαλίας της Ιστορίας. Συγκεκριμένα, λόγω του δεδομένου ότι ο κάθε τόπος έχει τη δική του τοπική ιστορία και δεν είναι δυνατόν να συγγραφεί διαφορετικό βιβλίο για την κάθε περιοχή, δημιουργείται μια νέα δυναμική, η οποία οδηγεί αφενός τους μαθητές στο να εξέλθουν από τα σύνορα του σχολείου τους για να καταγράψουν την ιστορία του τόπου τους και αφετέρου τους καθηγητές να ασκήσουν τους μαθητές τους στην έρευνα. Ο εκπαιδευτικός, ως καθοδηγητής πλέον στην αναζήτηση της πληροφορίας και ως διαμεσολαβητής ανάμεσα στη γνώση και τον μαθητή και όχι ως ο μοναδικός φορέας από τον οποίο αυτή εκπορεύεται, δεν μπορεί παρά να μεταβάλει τον ρόλο του από καθηγητή της Ιστορίας σε ερευνητή της Ιστορίας ή, σε κάθε περίπτωση, σε γνώστη της διαδικασίας αναζήτησης και έρευνας των πηγών, καθώς και να προσαρμόσει τις διδακτικές του προσεγγίσεις σύμφωνα με τον ερευνητικό ρόλο του. Η εισαγωγή, λοιπόν, της τοπικής Ιστορίας στο πρόγραμμα των γυμνασίων θα άρει την αντίθεση ανάμεσα στο δίπολο «καθηγητής της Ιστορίας» ή «ερευνητής ιστορικός» και θα χειραφετήσει τον εκπαιδευτικό, δίνοντάς του νέα ερεθίσματα και ρόλο ερευνητή.

Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, δίνοντας έμφαση στην ερευνητική διάσταση που οφείλει να λάβει η μελέτη της τοπικής Ιστορίας, έθεσε μεταξύ των σκοπών και στόχων της διδασκαλίας τα εξής:

- Να έρθουν σε επαφή οι μαθητές με ιστορικά στοιχεία ερευνησιμα και κατανοητά.
- Να εθιστούν στην παρατήρηση, στην έρευνα και την ερμηνεία συγκεκριμένων ιστορικών μνημείων, ξεκινώντας από τα ίχνη τους και από πρωτογενές υλικό.
- Να εθιστούν στην ακρόαση αντίθετων πληροφοριών και εκτιμήσεων για το ίδιο θέμα και να νιώσουν την ανάγκη και την ευθύνη απόφασης.

-Να ευαισθητοποιηθούν για προβλήματα της τοπικής κοινωνίας μέσα στην οποία ζουν και για την ανάγκη συμμετοχής τους προς αναζήτηση λύσης των προβλημάτων αυτών.

Είναι γνωστό πως το αναλυτικό πρόγραμμα στην ελληνική εκπαίδευση υπήρξε ασφυκτικά περιοριστικό, πνίγοντας κάθε πρωτοβουλία του εκπαιδευτικού, του οποίου ο κύριος, κι ενδεχομένως μοναδικός, ρόλος υπήρξε η χωρίς παρεκβάσεις εφαρμογή του. Ιδιαίτερα, το ευαίσθητο μάθημα της Ιστορίας υπήρξε απόλυτα κατευθυνόμενο. Ωστόσο, σε κάθε αναλυτικό πρόγραμμα, όσο συγκεκριμένο κι αν είναι αυτό, υποφώσκει ένα «κρυφό» πρόγραμμα, μέσω του οποίου οι εκπαιδευτικοί κατορθώνουν να περάσουν μηνύματα και αλλαγές που δεν έχουν διατυπωθεί επισήμως (Χατζηγεωργίου, 1998). Έτσι, όσον αφορά στην έρευνα θεμάτων που άπτονται στην τοπική Ιστορία, αυτή ήδη έχει σε πολλές περιπτώσεις, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, εφαρμοστεί κατεξοχήν μέσω των περιβαλλοντικών προγραμμάτων. Η στενή σύνδεση τοπικής Ιστορίας και περιβάλλοντος (Λεοντσίνης, 1999), τόσο ως ανάγνωση της ανθρώπινης δράσης που υπαγορεύεται από τους καταναγκασμούς της φύσης, όσο κι ως ανάγνωση του ιστορικού τοπίου, οδήγησε τους φιλόλογους να συνεργαστούν με τους βιολόγους και με άλλες ειδικότητες στα ανωτέρω προγράμματα, με αποτέλεσμα να υπερβαίνεται το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα, αλλά και να εφαρμόζεται στην πράξη η διεπιστημονική συνεργασία, απαραίτητη στη μελέτη της τοπικής Ιστορίας.

Το αναλυτικό πρόγραμμα της τοπικής Ιστορίας, με βάση το οποίο συντάχτηκε το βιβλίο του καθηγητή, συνταγμένο με τη μορφή ανοικτού curriculum, δίνει στον εκπαιδευτικό τη δυνατότητα να κινηθεί ελεύθερα, αφού προηγουμένως γνωρίσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της τοπικής Ιστορίας, κατανοήσει τον νέο τρόπο μαθησιακής διαδικασίας διά της μεθόδου project (Frey, 1986) ως χειρισμού της ερευνητικής πορείας και των αποτελεσμάτων των μαθητών και συνειδητοποιήσει την ποικιλία των θεμάτων που το είδος αυτό της Ιστορίας καλύπτει.

Για να συμβούν τα παραπάνω, πρέπει να ανατραπεί η εικόνα της Ιστορίας, όπως με τη δύναμη της αδράνειας και πέρα από κάθε επιστημονική εξέλιξη διαμορφώνεται στον χώρο του σχολείου. Στον χώρο που γεννήθηκε η ιστορική μέθοδος, τα σχολικά μας βιβλία δεν αντανακλούν έναν θεωρητικό μεθοδολογικό προβληματισμό. Έχει εξάλλου επισημανθεί σε ποικίλες δημοσιεύσεις και έχει γίνει προσπάθεια να ερμηνευτεί το φαινόμενο της έλλειψης αντίστιξης μεταξύ επιστημονικού και ερευνητικού χώρου από τη μια μεριά και εκπαιδευτικού χώρου από την άλλη,

Τα θέματα της τοπικής Ιστορίας

Στην τοπική Ιστορία δεν υπάρχουν θεματικοί περιορισμοί. Οι άνθρωποι, ο χρόνος και ο χώρος αποτελούν τα σύνορα των θεματικών πεδίων. Το φαινομενολογικό μοντέλο του Skirr (Skirr, 1981) προσπαθεί να κατατάξει το σύνολο των θεμάτων και των παραμέτρων που προκύπτουν από αυτά ως εξής:

Α'. Τα θέματα

1. Τοπογραφία:

Ιστορία του τοπίου

Τοπωνύμια

Αρχαιολογία

Τοπική Αρχιτεκτονική

2. Οικονομική Ιστορία:

Αγροτική Ιστορία
Βιομηχανική Αρχαιολογία
Ιστορία των Επιχειρήσεων
Ιστορία Μέσων Μεταφοράς

3. Δημογραφική Ιστορία

4. Κοινωνική Ιστορία:
Ιστορία της καθημερινής ζωής
Προφορική Ιστορία
Λαογραφία

5. Εκκλησιαστική Ιστορία

6. Πολιτική Ιστορία.

Β'. Ο Τόπος:

Ιστορία της κοινότητας
Ιστορία της πόλης
Ιστορία της επαρχίας
Ιστορία της περιφέρειας

Γ'. Η Προσέγγιση

Ανάλυση δεδομένων
Μικροϊστορία
Συγκριτικές μελέτες
Διηγηματική απόδοση
Περιγραφική απόδοση
Συλλογή δεδομένων
Καταγραφή δεδομένων

Ο χρόνος της τοπικής Ιστορίας

Στους ιστορικούς είναι βέβαια γνωστό ότι το ρεύμα της λεγόμενης «Νέας Ιστορίας» (Le Goff, 1978), η οποία προβλήθηκε από το περιοδικό *Annales ESC*, από το όνομα του οποίου είναι και πιο γνωστή, ήδη από τη δεκαετία του 1930 άλλαξε την πορεία προσέγγισης τόσο του ιστορικού γεγονότος όσο και της ιστορικής πηγής. Τροποποίησε τον χρόνο ή τους χρόνους της ιστορίας, εισάγοντας την έννοια μιας αργά εξελισσόμενης πορείας της ιστορίας, μη γεγοντολογικής. Έδωσε τη μάχη κατά της παγιωμένης άποψης ότι η ιστορία ασχολείται μόνο με τα γεγονότα, ιδιαίτερα τα πολιτικά, τις μάχες κ.τ.λ.

Μια συνεχής μετάλλαξη που πλούτισε τη σχολή των *Annales* και την κατέστησε επί δεκαετίες επίκαιρη ήταν ο φωτισμός συνεχώς νέων πτυχών της ιστορίας, συχνά διαμετρικά αντίθετων μεταξύ τους: η ποσοτική ιστορία με τα αμέτρητα ιστοδιαγράμματα που κατέγραφαν ποσοτικά μεγέθη, η σειραϊκή ιστορία που σύγκρινε συγκρίσιμες στατιστικές σειρές, η ιστορία των νοοτροπιών που επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την περιπέτεια των ανθρώπινων κοινωνιών κατά την αργόσυρτη πορεία της ιστορίας, η ιστορία των δομών που είναι εκείνη των συλλογικών στάσεων και που, κατά τον Μπρωντέλ, απεικονίζει τις «φυλακές της αργής πορείας της ιστορίας» ή τις αντιστάσεις, οι οποίες κατά τον Labrousse αποτελούν τη δύναμη της αδράνειας των πνευματικών δομών, η άμεση ιστορία που εξελίσσεται τη στιγμή ακριβώς

που την καταγράφουμε και τα ηλεκτρονικά μέσα έχουν συμβάλει στην ανάπτυξή της, φωτίζοντας ακριβώς την αντίθετη πλευρά των πραγμάτων από εκείνη της ιστορίας των δομών, δεδομένου ότι δίνει έμφαση στο άμεσο γεγονός κ.ο.κ.

Η αντίληψη που έχουμε για τον χρόνο ή για τους χρόνους της ιστορίας σχετίζεται άμεσα με τα παραπάνω είδη της ιστορίας. Συγκεκριμένα, ο χρόνος της ιστορίας τριχοτομείται σε δομές, συγκυρίες, επαναστάσεις (Pomian, 1988).

Με την έννοια «δομή» ή καλύτερα «δομές» –εφόσον στη γλώσσα των ιστορικών αυτή η λέξη δεν υπάρχει παρά μόνο στον πληθυντικό- εννοούμε τα φαινόμενα που παραμένουν σταθερά για μεγάλη χρονική διάρκεια ή που δεν εξελίσσονται παρά με έναν τρόπο αδιόρατο. Ο χρόνος των δομών είναι πολύ αργός, σχεδόν ακίνητος. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο εσωτερικό κάθε τύπου δομής είναι σχεδόν στατικός. Όμως, όταν συγκρίνουμε την αλληλοδιαδοχή των δομών, τότε μπορούμε να διαπιστώσουμε τις αλλαγές.

Οι συγκυρίες, από την άλλη μεριά, συναποτελούνται από τις διακυμάνσεις που εκδηλώνονται μέσα στο πλαίσιο των δομών. Δίπλα στις δομές και στις συγκυρίες, δηλαδή μέσα στη μακρόσυρτη πορεία των κοινωνιών και στις κυκλικές διακυμάνσεις, εμφανίζεται ο χρόνος των καινοτομιών. Είναι ο γεγονολογικός χρόνος, αλλά όχι καθαυτός ο χρόνος των γεγονότων. Αυτός ο χρόνος δεν είναι στιγμιαίος, όπως εκείνος των γεγονότων, αλλά χρόνος μη αναστρέψιμος και από τοπικός καταλήγει να γίνει σφαιρικός.

Τέλος, ως επανάσταση νοούμε μια σύντομη κίνηση, που, από τη στιγμή που θα αρχίσει, θα ολοκληρωθεί αρκετά σύντομα. Όμως, ειδικά η βιομηχανική επανάσταση υπήρξε κατεξοχήν ένα κίνημα αργό και, στις αρχές του, όχι και πολύ εμφανές. Από τη στιγμή που η ιστορία απομακρύνθηκε από τη γεγονολογία δεν έχει ποτέ τόσο πολύ αναφερθεί σε επαναστάσεις. Τούτο συμβαίνει γιατί δομές και επανάσταση έχουν μια ιδιαίτερη έλξη η μια για την άλλη, δεδομένου ότι ο σύνδεσμός τους δεν είναι τυχαίος. Πράγματι, κάθε επανάσταση δεν είναι τίποτα άλλο από την ανατροπή μιας δομής και την εμφάνιση μιας νέας. Υπό αυτήν την έννοια, ο όρος επανάσταση χάνει το ιδεολογικό νόημά του. Δεν υποδηλώνει πλέον την ολική μεταμόρφωση της κοινωνίας, ένα είδος γενικής ανανέωσης που εξορίζει όλη την προηγούμενη ιστορία στη μηδαμινότητα, ένα είδος έτους μηδέν, μετά από το οποίο ο κόσμος γίνεται εντελώς διαφορετικός. Μια επανάσταση δεν νοείται πια ως μια μεταλλαγή, αν όχι βίαιη και θεαματική, τουλάχιστον δραματική. Είναι συχνά σιωπηρή και αδιόρατη και για εκείνους ακόμα που την πραγματοποιούν. Τέτοιες περιπτώσεις είναι η αγροτική, η δημογραφική, η βιομηχανική και η πληροφορική επανάσταση.

Η κατανόηση αυτών των χρόνων βοηθά στο να διαχωρίσει ο καθηγητής της Ιστορίας τις λεπτές διαφοροποιήσεις που έχει η τοπική Ιστορία. Τα σχολικά βιβλία που έχουν συγγραφεί για την τοπική Ιστορία, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, ανάγουν την τοπική Ιστορία στη γενική Ιστορία και αφήνουν να νοηθεί ότι αποτελεί μέρος της γενικής ή και της παγκόσμιας Ιστορίας. Ωστόσο, το άθροισμα των τοπικών Ιστοριών, αν υπήρχε τρόπος να το φανταστούμε έτσι, δεν διαμορφώνει τη γενική και παγκόσμια Ιστορία σαν να ήταν ένα παζλ, όπου τα επιμέρους κομμάτια συγκροτούν το όλο. Δεν είναι θέμα ποσοτικού αλλά ποιοτικού αθροίσματος, όπου τη διαφορά την κάνει η αντίληψη της έννοιας του χρόνου και η μελέτη των πηγών, όπως αυτή διαμορφώνεται από την αντίληψη αυτή.

Η ιστορική πηγή στην τοπική Ιστορία

Η ίδια η αλλαγή της έννοιας της ιστορικής πηγής, η ανακάλυψη και ο πειραματισμός με νέες πηγές, το τίμημα για τις δυσκολίες που συναντιούνται στην εξερεύνηση τομέων στους οποίους η σιωπή των τεκμηρίων αναγκάζει σε μια ελαστική χρονολόγηση υπήρξαν η πηγή της τροποποίησης του χρόνου ή των χρόνων της ιστορίας. Στην απαρχή αυτής της ανατροπής της έννοιας της ιστορικής πηγής εγγράφεται χωρίς αμφιβολία η ανάδειξη νέων πηγών της καθημερινότητας, της κοινοτοπίας, εκείνου που αγγίζει τις ανώνυμες μάζες μέσα στη συνέχειά τους. Επιπλέον, ο ρόλος της *συλλογικής μνήμης*, της *κοινωνικής μνήμης*, η οποία σχετίζεται με το ντοκουμέντο, την καταγραφή δηλαδή του παρελθόντος με κάθε δυνατό τρόπο -καταγραφή που όσο προχωράμε προς την εποχή μας γίνεται όλο και πιο πολύμορφη, περνώντας από τα αντικείμενα της αρχαιολογίας και τις επιγραφές στον λόγο, την εικόνα, την κίνηση και γενικότερα σ' εκείνα που ονομάστηκαν «εθνοκείμενα» (*ethnotextes*). Έτσι, η συλλογική μνήμη μπορεί να συγκρατήσει και τις πιο απίθανες λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής μας δίνοντας στον ερευνητή ένα πλούσιο υλικό για τη μελέτη και την ερμηνεία όχι μόνο των συμβάντων, αλλά κυρίως των φαινομένων, των τάσεων, των νοοτροπιών, αυτό που ονομάστηκε «ιστορία των αναπαραστάσεων» (*histoire des représentations*). Τα ντοκουμέντα, συνεπώς, αποτελούν μνημεία μη επαναλαμβανόμενα («*Le document est un monument*»).

Η τοπική Ιστορία δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον χρόνο των δομών, από τον οποίο προκύπτει η καθημερινότητα. «Πιστεύω ότι η ανθρωπότητα είναι, στο μεγαλύτερο μέρος της, τυλιγμένη μέσα στην καθημερινότητα. Αναρίθμητες κινήσεις κληρονομημένες, συσσωρευμένες ανάκατα, επανειλημμένες πάμπολλες φορές μέχρι τις μέρες μας, μας βοηθούν να ζούμε, μας φυλακίζουν, αποφασίζουν για μας σ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής μας, αποτελούν παροτρύνσεις, ωθήσεις, πρότυπα, τρόπους και υποχρεώσεις δράσης, που ανάγονται καμιά φορά, και μάλιστα πιο συχνά απ' ό,τι υποθέτουμε, στα βάθη των αιώνων. Πανάρχαιο, αλλά πάντα ζωντανό, ένα προαιώνιο παρελθόν ξεχύνεται στο παρόν, όπως ο Αμαζόνιος εκβάλλει στον Ατλαντικό τον τεράστιο όγκο των ταραγμένων νερών του» (Braudel, 1989).

Τούτη η καθημερινότητα, σε όλες τις πτυχές της, είναι και η πιο ενδιαφέρουσα, ως θέμα έρευνας της τοπικής Ιστορίας. Η καταγραφή της συλλογικής και κοινωνικής μνήμης, όπως αυτή διαμορφώνεται από την καθημερινότητα, γίνεται με κάθε τρόπο: με γραπτές, προφορικές, ηχητικές, κινηματογραφικές, ηλεκτρονικές καταγραφές, οι οποίες αποτελούν και ενδιαφέρουσες ιστορικές πηγές. Πηγές, εξάλλου, για τη μελέτη της τοπικής Ιστορίας αποτελούν και οι φωτογραφίες, οι χάρτες, οι στατιστικοί πίνακες, τα αντικείμενα της καθημερινής ζωής, τα αντικείμενα τέχνης αλλά και τα ιστορικά σημάδια του τοπίου.

Η διεπιστημονική προσέγγιση της τοπικής Ιστορίας

Η διεπιστημονική διαπλοκή είναι απαραίτητη σε μια τέτοιου είδους ιστορία. Δεν σχετίζεται μόνο με τις ειδικότητες που στηρίζουν κατά κανόνα τα περιβαλλοντικά προγράμματα - βιολόγοι, οικολόγοι κ.ά. Με αφόρμηση τον αργό χρόνο στην Ιστορία, οι εθνολόγοι και οι λαογράφοι είναι εκείνοι που ασχολήθηκαν πρώτοι με την έρευνα, την τεκμηρίωση και τη μελέτη τομέων της κοινωνικής ζωής, τόσο της υλικής όσο και της πνευματικής, που η φαινομενική στατικότητα τους στον παραδοσιακό πολιτισμό υπαγορεύει τη διερεύνηση ενός αργού χρόνου. Είναι, ωστόσο, αλήθεια ότι, ενώ η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων είναι αυτόδηλη, η λαογραφική έρευνα υπήρξε για μεγάλο χρονικό διάστημα α-ιστορική, εφόσον απέβλεπε στη μελέτη της εθνικής ταυτότητας και της εθνικής συνέχειας με σκοπό να αποδείξει ότι ορισμένες καταστάσεις έμειναν αμετάβλητες επί αιώνες –και τούτο για να απαντήσει στην πρόκληση της θεωρίας του Φαλμεράγιερ (Σπαθάρη-Μπεγλίτη, 1994).

Σήμερα, ο ανανεωμένος όρος της λαογραφίας προσλαμβάνει την ιστορική διάσταση, υιοθετεί την κοινωνικο-ιστορική μέθοδο και θεωρεί τα λαογραφικά φαινόμενα ως κοινωνικά και ιστορικά φαινόμενα, που πραγματοποιούνται σε ορισμένο τόπο και χρόνο (Μερακλής, 1989). Συνεπώς, η συνεργασία με τον εθνολόγο και το λαογράφο για τη μελέτη της τοπικής Ιστορίας αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες και γόνιμες, δεδομένου ότι βασίζεται στις έννοιες του χρόνου, της καθημερινότητας, του κοινωνικού ασύνειδου, της συλλογικής μνήμης, που αποτελούν τομείς των ειδικοτήτων αυτών, οι οποίες εμπλουτίζουν τη μελέτη της τοπικής Ιστορίας. Κατά συνέπεια, το μάθημα της τοπικής Ιστορίας στο γυμνάσιο θα παροτρύνει τους εκπαιδευτικούς να δραστηριοποιηθούν στον τομέα της έρευνας.

Βιβλιογραφία

Braudel, F. (1989) *La dynamique du Capitalisme*. Paris: Flammarion, p. 12.

Frey, K. (1986) *Η μέθοδος project. Μια μορφή συλλογικής εργασίας στο σχολείο ως θεωρία και πράξη*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Le Goff, J. (επιμ.) (1978) *La Nouvelle Histoire*. Paris: Complexe.

Λεοντσίνης, Γ. (1999) *Ιστορία-Περιβάλλον και η διδακτική τους*. Αθήνα.

Μερακλής, Μ. Γ. (1009) Η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων. *Λαογραφικά ζητήματα*. Αθήνα: Μπούρα, σσ. 15, 19.

Pomian, K. (1988) L'histoire des structures. In Le Goff, J. (ed.) *La Nouvelle Histoire*. Paris: Complexe.

Skipp, L. (1981) Local History: A new definition and its implications. *Local Historian*, vol. 16, pp. 325-331 & 392-399.

Σπαθάρη-Μπεγλίτη, Ε. (1994) Η Λαογραφία σε νέες κατευθύνσεις. *Ανθρωποθεωρία*, τεύχ. 7, σσ. 157-176.

Χατζηγεωργίου, Γ. (1998) *Γνώθι το Curriculum*. Αθήνα: Ατραπός.